

SREDNJOVJEKOVNI POJAM GRADA

Akademik Lujo Margetić
Rijeka

UDK: 94(497.5)“04/14”
808.5:711.42“04/14”
Ur.: 28. kolovoza 2007.
Pr.: 16. listopada 2007.
Izvorni znanstveni članak

Razmatra se pitanje kako u hrvatskom i talijanskom jeziku treba nazivati srednjovjekovne gradove Bale, Rovinj, Piran i Rijeku i nakon raščlambe vrela zaključuje da je ispravno i srednjovjekovne urbane zajednice nazivati gradovima, a ne nekako drukčije.

Ključne riječi: srednji vijek, terra, civitas.

Terminološka pitanja mnogima će se nestručnjacima činiti jalovom diskusijom oko manje važnih problema u znanosti koja odvlače pozornost od bitnih pitanja. Ali tome nije tako. Ozbiljnoj i plodnoj raspravi o nekom problemu može se pristupiti tek nakon što se točno utvrdi sadržaj pojedinog pojma. U protivnome dovodi se u pitanje sama svrha istraživanja. To su spoznali već antički pisci i iskovali poznatu misao: *qui bene distinguit, bene docet*.

Na ovo nas je osnovno heurističko pravilo već odavno podsjetilo pitanje što nam ga je uputio jedan ljubitelj povijesti Rijeke kada nas je zamolio da mu objasnimo zašto se Rijeku u povijesnim ispravama nikada ne naziva “grad”, *civitas* ili nešto slično. A ipak, s druge strane, ozbiljni autoriteti nisu se nikad dvojili Rijeci priznati taj naziv. Griješi li, dakle, zaključio je upravo spomenuti ljubitelj riječke povijesti kada Herkov svojoj vrlo korisnoj knjizi daje naslov *Statut grada Rijeke*,¹ premda se u tom dokumentu ne spominje riječ “grad”, *civitas*?

Ova upravo izrečena tvrdnja nije utoliko potpuno točna što Statut grada Rijeke ipak na jednom mjestu spominje Rijeku kao *civitas*. Naime, u 2. knjizi, u poglavlju 3. spominje se isprava *facta in civitate Fluminis*. Ali, već površna raščlamba dovodi do zaključka da je riječ o nekoj vrsti “previda” sastavljača riječkog Statuta. Poznato je da je on pripremao riječki Statut modelirajući ga

¹ Statut Rijeke.

prema Tršćanskom statutu iz 1421. god., koji je u Trstu bio na snazi u vrijeme pripremanja riječkog Statuta. U Tršćanskom statutu na upravo spomenutom mjestu (a i inače na bezbroj mjesta) stoji *civitas Tergesti*,² što je u ovom slučaju previdom prihvatio i sastavljač riječkoga Statuta, koji u svim ostalim slučajevima – ukupno čak sedam puta! – koristi ispravan naziv *terra Fluminensis*.

Naziv *terra* za neki grad nije ništa neobično. Upravo obratno. Isti naziv (*terra*) nalazimo u Statutu Pirana,³ Rovinja⁴ i Bala.⁵ Uostalom, grad Bale je upravo mletački dužd izričito i opetovano nazivao *terra Vallis*.⁶ Nasuprot tome u statutima Pule⁷ i Poreča⁸ nalazimo naziv *civitas*.

Ukratko, “grad” se u smislu teritorijalne urbane organizacije u srednjovjekovnoj latinskoj terminologiji zove *terra*, s time da pojedini gradovi nose specifičan naslov *civitas, città*.

Slično je i u susjednim mletačkim kontinentalnim posjedima, tzv. u *terra ferma*: s jedne strane nailazimo na nazive gradova *terra: terra capitis Aggeris*,⁹ *terra Colonie*,¹⁰ *terra Mathemauci*,¹¹ *terra de Muran*,¹² *terra et locus Rovereti*,¹³ *terra Portusnaonis*,¹⁴ *terra Portusgruari*,¹⁵ s druge pak strane, u skladu s onim što smo utvrdili u Istri, gradove, *civitas Verona*,¹⁶ *civitas Belluno*¹⁷ itd.

“Grad” dakle nosi naziv bilo *terra* bilo *civitas*. Zašto jedni (Pula, Poreč, Trst, Verona, Belluno itd.) nose naziv *civitas*, a drugi (Rijeka, Rovinj, Bale, Caverzera itd.) *terra*? Bilo bi apsurdno tvrditi da su samo prvi “pravi” gradovi, a da drugi to nisu. Tvrditi da npr. Rijeka ili Bale nisu “gradovi”, dokazuje da je riječ o *crassa ignorantia* i o nepoznavanju osnovnih pojmova srednjovjekovne povijesti.

Bilo bi, dakako, potpuno pogrešno rješavati bitni problem srednjovjekovlja pojam “grad” polazeći pri tome isključivo od naziva pojedine urbane aglomeracije. Koja urbana aglomeracija u srednjem vijeku zaslužuje taj naziv?

² Statut Trsta, 8-9.

³ Statut Pirana. Usp. Pahor – Šumrada.

⁴ Statut Rovinja.

⁵ Statut Bala.

⁶ Isto, str. 24.

⁷ Statut Pule.

⁸ Npr. Statut Poreča, I, 1: *terra comunis Parentij*; I, 3: *iudices terre Parnetij*; Statut Rovinja, Jusjurandum, str. 1; I, 5: *terra over distretto di Rovigno*.

⁹ Statut Cavarzera, CSV, 18, 2005., prolog.

¹⁰ Statuti di Cologna veneti del 1422, CSV, 19, 2005.

¹¹ Statuti delle lagune venete dei secoli XIV-XVI, CSV, 4, 1984, a c. di G. Ortalli, M. Pasqualetti, A. Rizzi, B. Chiappi.

¹² Statuti della laguna veneta dei secoli XIII-XVI, a c. di G. Ortalli, M. Pasqualetti, A. Rizzo, B. Chiappi, cap. 3.

¹³ Statuti di Rovereto del 1425, CSV, 9, 1991, a c. di P. Parcianello.

¹⁴ Statuti di Pordenone del 1438, CSV, 3, 1986, a c. di G. Osturo e M. Tozzo, I, 8.

¹⁵ Statuti di Portogruaro del 1300 e 1434, CSV, 17, 2002, a c. di E. Girardi, E. Orlando, F. Rossi.

¹⁶ Statuto di Verona del 1327, CSV, 8/I, 1992, a c. di S. A. Bianchi e R. Granuzzo.

¹⁷ Statuti di Belluno del 1394, CSV, 16, 2002, a c. di E. Bacchetti.

Uzmimo slučaj naselja Grobnik.¹⁸ Naziv “grad Grobnik” odnosi se u prvom redu samo na utvrdu na brdu u smislu izgrađenog obrambenog zida, unutar kojeg ima mjesta samo za prebivanje vrlo ograničenog broja osoba. U ranije doba riječ je o predstavniku feudalnog gospodara – ranije Frankapani, kasnije Zrinski – koji tamo borave s nekoliko stražara, zvanih *grabanti*. “Grad-tvrđava”, kao npr. *grad Grobnik*, očito je nešto drugo od grada kao urbane aglomeracije, npr. od *grada* Rijeke. Pa ipak, upravo je grad Rijeka lijep primjer prerastanja pojma “utvrde” u grad kao urbanu aglomeraciju. Grad Rijeka počeo je kao mala utvrda koja je štitila desnu obalu Rječine, posjed njemačkih feudalaca koji je dopirao do Rječine, gdje se doticao s hrvatskim područjima, smještenim duž obale Rječine. Ta je omanja utvrda prepoznatljiva i danas u gradskom predjelu zvanom “Stari grad”. Ona se postupno pretvarala u prilično jako trgovačko središte, ali nije sve do novijih vremena prešla Rječinu. S lijeve je strane Rječine vjekovima postojao hrvatski teritorij, koji je kao zaštita hrvatskih posjeda imao svoju utvrdu, današnji trsatski Kaštel. U novije je vrijeme, tek nakon Drugoga svjetskog rata, područje trgovačkog grada Rijeke prešlo i na lijevu obalu Rječine i u grad Rijeku uključilo i područje Sušaka, koje nije drugo nego zemljište koje je nekoć pripadalo trsatskoj općini. Cjelokupno to područje, tj. nekadašnji grad Rijeka s jedne i Sušak, nekadašnji dio trsatske općine s druge strane, stopilo su se u jednu jedinstvenu urbanu cjelinu, grad Rijeku. Pri tome se ne smije smesti s uma da je nekadašnji grad Rijeka obuhvaćao vrlo usko područje od granice kastavske općine na zapadu do desne obale Rječine gdje je završavao.

Rijeka kao graničarska utvrda, riječki Stari grad, postojala je još u antici pod nazivom *Tarsatica*. Tek potkraj 13. stoljeća na mjestu opustjele Tarsatike diže se *Reka, Flumen* – i to odmah kao razmjerno značajan trgovački centar.

Otkako je 1914. god. nedvojbeno utvrđeno postojanje antičke Tarsatike na području riječkoga Staroga grada, pitanje nestanka toga grada pokušalo se riješiti na egzaktniji način nego do tada. Arheološki nalazi potvrđuju postojanje toga grada do 5. stoljeća, ali to je dakako samo *terminus ante quem non* propasti Tarsatike. Depoli je u skladu s time predložio kao vrijeme propasti Tarsatike 6., odnosno najkasnije početak 7. stoljeća te znakove požara i rušenja koji se mogu zapaziti na ostacima zidina povezao s borbama Bizanta s Gotima “ili još bolje” s kakvim avarskim napadom.¹⁹ Gigante je s vidljivom nesigurnošću predložio godinu 800. i povezao uništenje Tarsatike s pogibijom furlanskog grofa Erika.²⁰ Benussi je smatrao da su “barbarske avarsko-slavenske horde” koncem 6. i početkom 7. stoljeća smanjile važnost Tarsatike koja je mnogo pretrpjela i postala gradić s ruralnom ekonomijom (*piccola borgata*), da se ona ipak kasnije oporavila, ali da je težak udarac doživjela 799. god. napredovanjem Franaka. Od toga se udarca više nije oporavila, ali “nije potpuno propala” već je jedan njezin dio ostao kao “klica novoga grada kojoj je bila namijenjena vedra budućnost”.²¹

¹⁸ Margetić 1995., 65-66.

¹⁹ Depoli, 44.

²⁰ Gigante, 10.

²¹ Benussi, 175.

Degrassi se nije upustio u točnije istraživanje datuma propasti već je samo pretpostavio kao moguće da je prastara predromanska utvrda u ranom srednjem vijeku, prirodno bolje zaštićena od grada uz more, “ponovno pružila zaklon stanovnicima donjega grada”.²² Naši autori (npr. Hauptmann²³) skloni su rušenje Tarsatike pripisati Francima u godini 799., ali uglavnom ostavljaju to pitanje više-manje otvorenim (npr. Suić,²⁴ Faber – Matejčić,²⁵ Matejčić²⁶). To se najčešće povezuje s tvrdnjom da se *Tarsatica* spominje zadnji put upravo te 799. god., pa kako su stanovnici Tarsatike ubili franačkog grofa u zasjedi u blizini svoga grada, nameće se misao da je rušenje Tarsatike posljedica energične franačke represalije protiv grada-buntovnika. Ali to je ipak samo hipoteza.

Napomenuli smo već u ovome radu da se srednjovjekovni grad može definirati kao urbana aglomeracija i da je, tako reći u pravilu, nastao postupnim širenjem te gradske jezgre. Ali, ta definicija otvara drugo pitanje: kada se može još govoriti o gradu-utvrđi i kada se ona već može nazivati “pravim” gradom? Taj je trenutak, dakako, fluidan, jer je očito nemoguće tvrditi da bi jedna utvrda, nakon što se oko nje sagradilo, recimo, 20 kuća, postala grad, dok se utvrda s, recimo, 19 kuća ne bi još mogla nazvati gradom. Očito je da je za pojam grada potrebno uvesti još jedan element. Po našem mišljenju nedvojbeno se o gradu može govoriti onda kada je to formalnopravno potvrđeno od nadležne vlasti i kada se može utvrditi da je neka samoupravna urbana aglomeracija dokazala svojom praksom da je riječ o “gradu”.

Kao primjer uzmimo opet grad Bale. U njegovom je slučaju formalnopravno sa strane nadležne vlasti, Mletačke republike, odobren 23. ožujka 1477. *Statuto del Comun de Valle*, u kojem se izričito Bale nazivaju *Castel de Valle, Comun de Valle*²⁷ *comunitas Vallis*.²⁸ Grad Bale ima svoj kotar (*suo destretto*)²⁹ na kojem gradske vlasti djeluju. Usto, još 16. studenoga 1332. god. Mletačka republika priznaje istom gradu položaj grada: *terra Vallis, commune terre Vallis*.³⁰ Nešto kasnije, 22. rujna 1333. god.³¹ stanovnica grada Bale u pismu upućenom mletačkom duždu ovako, među ostalim, utvrđuje samostalnost i prava svoga grada:

“Ljudi Bala na ovaj su način upravljali tvrđavom Bale (*Castrum Vallis*); naime, birali su glavnog konzula (*consulem maiorem*) odakle i kogagod su htjeli bez ičijega potvrđivanja ili ovlaštenja. On je njima upravljao prema njihovim statutima i običajnom pravu, zajedno s dvojicom sudaca iz Bala, koje je sam konzul izabirao, uz izuzetak što nije mogao suditi o krvnim deliktima (*de*

²² Degrassi, 202.

²³ Hauptmann, 12.

²⁴ Suić, 376.

²⁵ Faber – Matječić, 34-35.

²⁶ Matejčić, 26.

²⁷ Margetić 2007., 57.

²⁸ Margetić, na i. mj.

²⁹ Margetić 2007., 24-29.

³⁰ Margetić, n. dj., 22.

³¹ Margetić, n. dj., 45-46. *Lapsus calami* na str. 45 (“1932” umjesto ispravno 1333) ispravljen je na idućoj, 46. stranici.

sanguine).– O krvnim deliktima sudio je gastald grada Bale (*gastaldio terre Vallis*) s 12 prisjednika (*officialibus*) koji su se zvali kraljevski (*regalis*) i bili iz istoga grada. Ti prisjednici birali su među sobom gastalda. Kada je markgrof (*marchio*) dolazio, on ga je potvrđivao, ako mu je bio prihvatljiv. Ne znamo kako je došlo do ustanove prisjednika. Oni su postojali oduvijek pa kada je jedan umro, ostalih jedanaest birali su drugog na mjesto umrlog. Njega je markgrof marke potvrđivao za gastalda, kao što je već rečeno. (...) Kažu još da ne potpadaju ni pod općinu Pula ni pod ikog drugog u odnosu na sudbenost toga grada (*ratione alicuius jurisdictionis*)”.

Osobito ova zadnja rečenica potvrđuje položaj grada Bale kao samostalne urbane zajednice, koja je posve ravnopravna ostalim općinama, tj. gradovima, među kojima je posebno istaknuta jedna, Pula, ali je odmah dodano da se to tiče i svih ostalih općina, pri čemu se očito u prvom redu misli na Poreč.

I ovdje je istaknuta činjenica, da se kao samostalna urbana zajednica, dakle, kao gradovi, u doba mletačke vlasti imaju smatrati ne samo Pula, Poreč itd., nego i, npr., grad Bale, koji ima isto tako položaj samostalnog grada, kao već ranije spomenuti Rovinj, Piran i Rijeka.

Međutim, smatramo da se svaki onaj čitatelj koji je pažljivo čitao ove retke našeg rada morao zapitati u čemu je onda razlika između Pule, Poreča itd. s jedne strane – koje suvremeni dokumenti u pravilu nazivaju *civitas*, *città*, dakle, grad u pravom smislu te riječi – i Bala, Rovinja itd. s druge strane, koje suvremeni dokumenti *nikad* tako ne nazivaju. Ili, da problem postavimo na još jasniji način: zašto je Pula *civitas*, *città*, a Bale to nije? Ako su i Pula i Bale samostalne urbane zajednice, “gradovi”, u čemu leži razlika između *civitas Polae* i *terra Vallis*? Očito je da mora postojati neka druga *differentia specifica* između gradova Pule i Bala, premda su oboje samostalne urbane zajednice, “gradovi”.

Odgovor je neočekivano jednostavan. Ono što razlikuje srednjovjekovni grad Pulu od srednjovjekovnog grada Bale jest činjenica da je Pula biskupsko sjedište, a Bale to nije. Isto vrijedi i za Poreč i Trst, koji su također biskupska sjedišta pa prema tome i *civitas*, *città*, za razliku od Bala, Rovinja, Pirana i Rijeke, koji to nisu. Poznato je da se u srednjovjekovnoj terminologiji naziv *civitas* strogo ograničavalo na biskupsko sjedište. Grad koji nije imao biskupa nije bio *civitas*, *città*, već *terra*, premda je inače u svemu pravno izjednačen s gradovima s biskupskim sjedištem.

Zašto su biskupska sjedišta nazivom *civitas*, *città* odlikovana? Treba uzeti u obzir da je od početka kršćanstva vladalo načelo da se takvi gradovi posebno ističu: *ubi est episcopus, ibi est ecclesia* (gdje je biskup, tamo je i crkva), a biskup je već vrlo rano postao *iudex ordinarius*. Papa Grgur I. (590.-604.) odredio je izričito *Si quis venerit contra decretum episcopi, ab ecclesia abiciatur*³² (ako bi se netko usprotivio nalogu biskupa, neka se isključi iz crkve). Isti papa odredio je: *ne in una civitate duo sint episcopi* (neka u jednom

³² Grgur I., c. 2 X de maiortate et obedientia, T, 33 – citirano prema članku Bischof, Handwörterbuch I, 432.

gradu ne postoje dva biskupa)³³ Time je još u 7. stoljeću utvrđena najuža i neraskidiva veza između grada (*civitas*) i biskupskog sjedišta. U pravilu je to značilo da se samo već postojećim gradovima odobravalo ustanovljavanje biskupije³⁴.

Ukratko, “grad” u srednjovjekovnoj latinskoj terminologiji može imati dva naziva, *terra* i *civitas*. *Terra* označava grad bez biskupskog sjedišta, *civitas* grad s biskupskim sjedištem. U hrvatskom jeziku za oba latinska termina postoji isti naziv “grad” pa nam se čini da tako treba i dalje ostati. Prevoditi *terra Fluminis* s “grad Rijeka” jednostavno je i terminološki odgovara stanju stvari.

Isto vrijedi i za *terra* u slučaju Rovinja, Bala itd. Ne priznati tim gradovima položaj grada nije drugo nego, ponovimo, *crassa ignorantia*. Moglo bi se, doduše, ipak nastaviti tvrditi da Rijeka, Bale itd. nisu gradovi, ali bi takva tvrdnja samo dokazivala čvrst karakter, kojeg ne može ništa pokolebati, a najmanje logika.

CITIRANA LITERATURA

- AMSI - Atti e memorie della Società Istriana di Storia Patria.
Benussi - B. Benussi, Tharsatica, AMSI, XXXIII, 149-188.
CSV - Corpus statutario delle Venezie, Venezia.
Degrassi - A. Degrassi, Le iscrizioni di Tarsatica. Origine e sito del municipio romano, Scritti vari di antichità II, Roma, 1962, 931-949.
Depoli - A. Depoli, I punti oscuri della storia di Tarsatica e dell'origine di Fiume alla luce delle scoperte archeologiche, “Fiume” a. III, Fiume, 1925.
Devoto - Oli - G. Devoto i G. C. Oli, Dizionario della lingua italiana, Firenze, 1971.
Faber - Matejčić - A. Faber i R. Matejčić, Antička jezgra Rijeke, Jadranski zbornik VII, Rijeka-Pula, 1964., 317-320.
Gigante - R. Gigante, Rinvenimenti romani del Corso, “Fiume” a. III, Fiume, 1925.
Handwörterbuch - A. Erler - E. Kaufmann, Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1971.
Hauptmann - F. Hauptmann, Rijeka, Zagreb, 1951.
JA- Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
Kos- M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, zvezek tretji Urbarji Slovenskega primorja, drugi del, Ljubljana, 1954.
Margetić 1995 - L. Margetić, Grobnički urbari, Grobnički zbornik, Posebna izdanja. knj. 11.
Margetić 2007 - L. Margetić, Statut grada Bala, “Adamić”, Rijeka, 2007.
Matejčić - R. Matejčić, Trsat, Rijeka, 1982.
MHJSM - Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium.
Pahor - Šumrada - M. Pahor i J. Šumrada, Statut Piranskega komuna od 13. do 17. stoletja, Zbornik Akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1967.
Statut Bala - L. Margetić, Statut grada Bala, “Adamić”, Rijeka, 2007.

³³ Na i. mj.

³⁴ Handwörterbuch I, 47, s. v. Bischofstadt.

- Statut Pirana - C. de Franceschi, Gli statuti del Comune di Pirano del 1307 confrontati con quelli del 1332 e del 1358, Venezia, 1960.
- Statut Poreča - M. Zjačić, Statut grada Poreča, JA, MHJSM, vol. XIII.
- Statut Poreča - M. Zjačić, Statut grada Poreča (Statutum comunis Parentie) iz 1363. godine, JA, MHJSM, vol. XIII, Zagreb, 1979.
- Statut Pule - M. Križman, Statuta communis Polae – Statut Pulske općine, Povijesni muzej Istre, Pula, 2000.
- Statut Rijeke - Z. Herkov, Statut grada Rijeke, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.
- Statut Rovinja - Statuti municipali di Rovigno, Trieste, 1851. Usp. "Istria" ann. 1851.
- Statut Trsta - M. de Szombathely, Statuti di Trieste del 1421, Archeografo Triestino, vol. XX della III serie (XLVIII della Raccolta), Trieste, 1935.
- Statuti di Cavarzere - Statuti di Cavarzere del 1401/2. CSV, 18, 2005, a cura di O. Pittarello.
- Suić - M. Suić, Trsat, Enciklopedija Jugoslavije, 8, 1971.

Summary

MEDIEVAL DEFINITION OF TOWN

The author discusses what proper word should be used in both Croatian and Italian language to define medieval towns *Bale*, *Rovinj*, *Piran* and *Rijeka*, all of which are in relevant sources referred to as *terrae*, instead of *civitates*. Analysis conducted in this paper proves that in Croatian terminology these towns should be labelled "towns", and not anything else.

Key words: *Middle Age*, terra, civitas.

Zusammenfassung

DER MITTELALTERLICHE BEGRIFF STADT

Es wird das Problem analysiert wie die mittelalterlichen Städte *Bale*, *Rovinj*, *Piran* und *Rijeka*, die in den Quellen nicht *civitates*, sondern *terrae* genannt werden, auf Kroatisch und Italienisch benannt werden sollten. Die in der Arbeit durchgeführte Analyse zeigt, dass diese Städte in der kroatischen Terminologie mit "gradovima", und nicht anders bezeichnet werden müssen.

Schlüsselwörter: *Mittelalter*, terra, civitas.

Sommaro

NOZIONE MEDIOEVALE DI CITTÀ

L'autore approfondisce la questione che concerne l'individuazione della parola più adeguata da usare sia in lingua croata che in lingua italiana per definire le città medioevali di *Bale*, *Rovinj*, *Piran* e *Rijeka*, che nelle fonti più significative sono citate come *terrae*, anziché *civitates*. L'analisi condotta in questo lavoro dimostra che nella terminologia croata queste città dovrebbero essere identificate con il termine "città" e non diversamente.

Parole chiave: *medioevo*, *terra*, *civitas*.